

W procesie tłumaczenia *Biblii* wierność sakralnemu tekstowi podstawy przekładu wymusza na tłumaczu precyzję w doborze słów będących w języku docelowym ekwiwalentami jednostek leksykalnych tekstu wyjściowego.¹ Indywidualne wybory leksykalne dokonywane przez polskich renesansowych tłumaczy są wynikiem ich dociekań egzegetycznych² nad tekstem biblijnym, a więc namysłu nad zapisanymi w nim znaczeniami odległej czasowo, geograficznie, językowo, a także konotatywnie kultury biblijnej.³ Zatem poszczególne przekłady różnią się między sobą pod względem doboru polskich ekwiwalentów jednostek leksykalnych podstawy tłumaczenia, co jest efektem dokonywanej przez tłumaczy reinterpretacji semantycznej tekstu biblijnego. Z całą jaskrawością ten problem ujawnia się w odniesieniu do realiów biblijnych.⁴ Jednym z przykładów takiego obcego kulturowo i konotatywnie pojęcia biblijnego charakterystycznego dla stosunków religijno-społecznych panujących w środowisku Izraelitów w czasach Jezusa jest »prozelita« (gr. προσήλυτος). Jego polskie ekwiwalenty w renesansowych przekładach *Nowego Testamentu* są dowodem poszukiwań środków leksykalno-semantycznych mających możliwie precyzyjnie oddać jego oryginalny sens w polskim tekście.

W kulturze Żydów mianem prozelitów określano »osoby przechodzące z jednej wiary czy religii na inną. W Starym Testamencie chodzi głównie o pogan nawróconych na judaizm. Wśród Żydów mieszkowało sporo ludności napływowej, której przysługiwało wiele praw na równi z Żydami. Jeżeli byli obrzezani, mogli nawet uczestniczyć w kulcie i obchodach świąt żydowskich. W czasach *Nowego Testamentu* prozelitom przyjmującym judaizm stawiano trzy konkretne wymagania: uznanie jedyne Boga, żydowskiego prawa i norm etycznych, a także obowiązkowe obrzezanie mężczyzn.«⁵

Grecki leksem προσήλυτος wystąpił w czterech miejscach biblijnych *Nowego Testamentu*: Mt 23,15; Act 2,11; Act 6,5; Act 13,43. Jest on derywatem od czasownika προσέρχομαι (perfect προσελήλυθα) < προσ + ἔρχομαι.

¹ KWILECKA, Irena: *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii*, Poznań 2003, s. 256.

² LISOWSKI, Tomasz: *Soła Scriptura. Leksyka Nowego Testamentu Biblii gdańskiej (1632) na tle porównawczym*, Poznań 2010, s. 431-445.

³ NIDA, Eugene Albert: *Zasady przekładu na przykładzie tłumaczenia Biblii*, transl. M. B. FEDEWICZ, in: *Pamiętnik Literacki* 72 (1981), s. 327; KRYSZTOFIK, Maria: *Przekład literacki a translatołogia*, Poznań 1999, s. 71; MATUSZCZYK, Bożena: *Problemy ekwiwalencji w tłumaczeniu Biblii*, in: SOKOLSKI, Ryszard – DUDA, Henryk (ed.): *Warsztaty translatorskie. Workshop of Translation*, Lublin 2001, s. 51-61.

⁴ W wypadku dawnych polskich przekładów problem ten ujawnia się z całą wyrazistością w odniesieniu do przekładu realiów biblijnych, por. KWILECKA, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii* (↪ ref. 1), s. 122-124).

⁵ *Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu. Najnowszy przekład z języków oryginalnych z komentarzem*, opr. Zespół Biblistów Polskich z inicjatywy Towarzystwa Świętego Pawła, Częstochowa 2011, s. 2938.

Tomasz LISOWSKI

Zakład Lingwistyki Antropologicznej,
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, Poznań

Reinterpretacja semantyczna gr. προσήλυτος (łac. *prose- selytus, advena*) w polskich renesansowych przekładach *Nowego Testamentu*

Semantic reinterpretation of the Greek term προσήλυτος (Latin: *proselytus, advena*) in Polish Renaissance renderings of the New Testament

The Greek term προσήλυτος, 'proselyte', is one of the examples of a biblical concept, that characterised religious and social relations among the Israelites in the times of Jesus. Polish Renaissance translators of the New Testament sought Polish equivalents for the Greek προσήλυτος and made semantic reinterpretations of this culturally and connotatively alien concept. The results of their search can be grouped into four overarching semantic concepts: (1) 'one who has [just] converted to the new faith': Greek προσήλυτος > Polish *nowo nawrocony, nowonawroconiec, nowowiernik, nowowierny* (these equivalents highlight the nature of conversion without specifying Judaism as the religion accepted by the convert); (2) 'one who comes (from somewhere) to someone, to something / to a religious community'; 'one who accepts a [new] faith, a [new] religious denomination': Greek προσήλυτος > Polish *przychodzień, przychodzień do wiary, przystępnik* (these equivalents emphasize admission into a religious community without specifying that it is a community of followers of Judaism); (3) 'one who [has] accepted Judaism has [just] become a Jew, that is, a follower of Judaism': Greek προσήλυτος > Polish *nowożydowin, nowy żydowin, nowy żyd, nawrocony ku żydostwu, nowo do żydostwa przystawający / przystający* (these equivalents point to Judaism as a religion whose doctrine is accepted by a pagan convert—faith in the one God Yahweh, the Mosaic Law); (4) 'one who underwent circumcision, accepting a new faith, a new religion [Judaism]': Greek προσήλυτος > Polish *nowoobrzezaniec* (this equivalent does not so much point to the doctrine of Judaism as much as to the convert's submission to the initiation ritual of circumcision).

Key words: Old Polish; Renaissance Bible translations; New Testament; biblical lexemes; semantic transfers

Number of characters / words: 33 938 / 4 306

Number of figures / tables: 1 / 5

Secondary language(s): Old Polish; Latin; Biblical Greek

Etymologicznie więc oznacza »ten, który się zbliża«. ⁶ Natomiast w grece nowotestamentowej można wyodrębnić takie jego znaczenia: »1. a newcomer (Latin *advena* [...]); a stranger, alien [...]; 2. a proselyte, i.e. one who has come over from a Gentile religion to Judaism« ⁷ (Latin *proselytus*); czy też: »o takim, który przeszedł na judaizm, etym. 'przybysz'; stąd: 'nowo nawrócony, neofita, prozelita'. ⁸ Leksem ten w *Wulgacie* ma dwa łacińskie ekwiwalenty:

1. *proselytus* – »come from abroad, foreign, strange (late Lat.)«; »a sojourner, a stranger in the land«; »one that has come over from heathenism to the Jewish religion, a proselyte (postclass.)«; ⁹ jest to ekwiwalent będący łacińską transkrypcją leksemu greckiego (*Mt* 23,15; *Act* 2,11);
2. *advena* – 'a stranger, foreigner, immigrant' ¹⁰; jest to ekwiwalent będący nie tylko semantycznym, ale także morfologicznym odpowiednikiem słowa greckiego; łac. *advena* < *ad* + *venire* (*Act* 6,5; *Act* 13,43). ¹¹

Święty Hieronim zatem dokonał kontekstowej interpretacji semantycznej gr. προσήλυτος, co odzwierciedlił, przywołując dwa łacińskie leksemy. Natomiast w filologicznym przekładzie Erazma z Rotterdamu z greki na łacinę (*Novum Instrumentum omne* z 1516 i w następnych wydaniach) ¹² łacińskim ekwiwalentem gr. προσήλυτος jest tylko leksem *proselytus*.

Analizie semantycznej poddane zostaną polskie ekwiwalenty obcego kulturowo terminu zakorzenionego w realiach biblijnych, jakim jest gr. προσήλυτος, które wystąpiły w 12 polskich renesansowych przekładach *Nowego Testamentu*, reprezentujących trzy kręgi doktrynalne – krąg katolicki: *Nowy Testament krakowski* z 1556 roku (skrót: *Krak1556*; ➤ Obr. 1), *Nowy Testament Biblii Jana Leopolda* z 1561 roku (skrót: *Brz1561*), *Nowy Testament Biblii Jakuba Wujka* z 1593 roku (skrót: *NTWuj1593*), *Nowy Testament Biblii Jakuba Wujka* z 1599 roku (skrót: *BWuj1599*); krąg ewangelicki: *Nowy Testament Stanisława Murzynowskiego* z 1551, 1552 i 1553 roku (skrót: *Murz1551/53*), *Nowy Testament Biblii brzeskiej* z 1563 roku (skrót: *Brz1563*), *Nowy Testament gdański* z 1606 roku (skrót: *NTGd1606*), *Nowy Testament Biblii gdańskiej* z 1632 roku (skrót: *BibGd1632*); krąg antytrynitarski: *Nowy Testament Biblii Szymona Budnego* z 1572 roku (skrót: *BibBud1572*), *Nowy Testament Szymona Budnego* (skrót: *NTBud1574*), *Nowy Testament Marcina Czechowica* z 1577 roku (skrót: *Czech1577*) i *Nowy Testament rakowski* z 1606 roku (skrót: *Rak1606*). Podstawą przekładów katolickich była łacińska *Wulgata*. Przekłady ewangeliczne i antytrynitarskie, zgodnie z zasadą doktrynalną *solā Scriptura*, za podstawę przyjęły grecki *Textus Receptus*.

W polskich nowotestamentowych przekładach, które powstały w okresie od 1551 roku do 1632 roku, odnajdujemy całą serię polskich ekwiwalentów gr. προσήλυτος (lub łac. *proselytus*, *advena*), za pomocą których tłumacze starali się wyrazić sens biblijnego pojęcia. Jednak nie ma wśród nich w tekście głównym zapożyczenia leksykalnego »proselytus«, czy to w formie traskrybowanej z łaciny, czy też w jakiegokolwiek innej formie spolszczonej (np. »prozelita«). Tego leksemu nie notuje *Słownik polszczyzny XVI wieku* (skrót: *SPXVI*), ¹³ ani *Słownik staropolski*, ¹⁴ zbierający leksykę polską z rękopiśmiennych tekstów średniowiecznych, które powstały do końca XV wieku. Zauważmy jednak, że forma »proselitowie« znalazła się w marginaliach przekładu szesnastowiecznego – *Murz1551/53* (*Mt* 23,15):

»nawroceni ku żydostwu« [marg. »**proselitowie** abo nowo żydowinowie«].

⁶ PETER, Michał – WOLNIEWICZ, Marian (eds.): *Pismo Święte. Stary i Nowy Testament w przekładzie z języków oryginalnych*, Poznań 2011, s. 1816.

⁷ Hasło προσήλυτος, in: *Thayer's Greek Lexicon, Electronic Database*, Copyright © 2002, 2003, 2006, 2011 by BibleSoft, Inc., <https://biblehub.com/greek/4339.htm>.

⁸ POPOWSKI, Remigiusz: *Wielki słownik grecko-polski Nowego Testamentu. Wydanie z pełną lokalizacją greckich basef, kluczem polsko-greckim oraz indeksem form czasownikowych*, Warszawa 1995, s. 530.

⁹ LEWIS, Charlton T. – SHORT, Charles (eds.): *A Latin Dictionary*, Oxford 1879, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.04.0059:entry=proselytus&highlight=proselytus>.

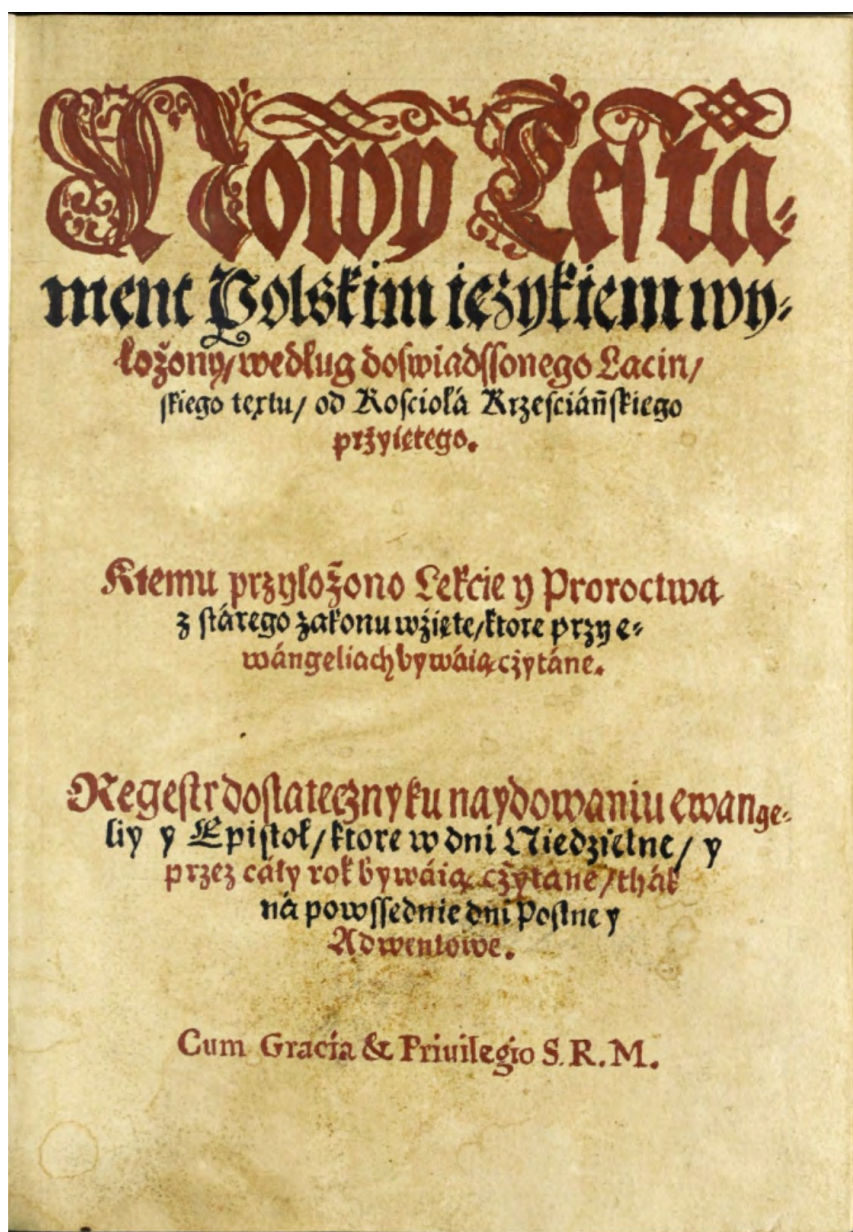
¹⁰ LEWIS, Charlton T. – SHORT, Charles (ed.): *An Elementary Latin Dictionary*, Oxford 1879, <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus%3Atext%3A1999.04.0060%3Aentry%3Dadvena>.

¹¹ *Biblia Sacra Latina ex Biblia Sacra Vulgatae Editionis Sixti V et Clementis VIII*, London 1977.

¹² ERASMUS ROTERODAMUS, Desiderius: *Novum Instrumentum omne diligenter ab Erasmo Roterodamo recognitum et emendatum...*, Basel 1516, <https://books.google.us/books?id=ej9PAAAAcAAJ>; ERASMUS ROTERODAMUS, Desiderius: *Novum Testamentum omne, multo quam antehac diligentius ab Erasmo Roterodamo recognitum, emendatum ac translatum...*, Basel 1519, <https://archive.org/details/novumtestamentum00eras>.

¹³ MAYENOWA, Maria Renata et al. (ed.): *Słownik polszczyzny XVI wieku*, <https://spxvi.edu.pl/indeks>.

¹⁴ URBAŃCZYK, Stanisław et al. (ed.): *Słownik staropolski*, VII, Wrocław 1977.

Obr. 1:
Nowy Testament
Polskim językiem
wyłożony/ według
doświadssonego
Lacinskiego textu/
od Kosciola Krzesciań-
skiego przyiętego,
Kraków: Dziedzice
Marka Szarfenberga
[Mikołaj Szarfenberg],
1556, 4°, strona
tytułowa

Samo pojęcie, reprezentowane przez łaciński leksem »proselytus«, było znane w elitarnych kręgach ludzi dobrze wykształconych, zwłaszcza duchowieństwa. *Elektroniczny słownik łaciny średniowiecznej w Polsce* odnotowuje ze średniowiecznych manuskryptów łacińskich redagowanych na ziemiach polskich hasło: *proselytus* – »paganus, qui fidei Iudaicam amplexus est; »prozelita, poganin nawrócony na judaizm«. ¹⁵

Na marginesie tego wywodu odnotujemy, że w czeskich tekstach średniowiecznych odnaleziono poświadczenie tego leksemu:

»proselyta, kdo přešel k jiné víře („novověrec“ u židů): pro její [ženinu] milost obřezá se, i byl profelita, točíš přichoz« COMESTC 275b *proselytus*«. ¹⁶

Jednak na podstawie przytoczonego w słowniku kontekstu wnioskować można, że także w języku staroczeskim leksem »proselyta« miał charakter erudycyjny, o czym świadczy także jego jednostkowe poświadczenie. Nie odnajdujemy go między innymi w średniowiecznych czeskich przekładach *Ewangelii wg św. Mateusza* (Mt 23,15). W kolejnych redakcjach stabilizuje się wariant »novověrce«. ¹⁷ Czeski leksem »proselyta« nie wystąpił także w *Nowym Testamencie*

¹⁵ Hasło *proselytus*, in: WEYSENHOFF-BROŻKOWA, Krystyna (ed.): *Słownik łaciny średniowiecznej w Polsce*, VII: *Pabulamen* – Quout, Wrocław 1992-2001.

¹⁶ *Staročeský slovník*, Praha 1968-2008, <https://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx>.

¹⁷ *Diabible. Český biblický překlad v diachronním pohledu: Databáze pozdně středověkých biblických textů*, Praha, <https://diabible.ujc.cas.cz/result/item/mt/23/15>.

szesnastowiecznej *Biblii kralickiej*,¹⁸ w której przywołane zostały następujące podstawienia leksykalne – Mt 23,15: »novověrce«; Act 2,11: »vnově na víru obráceny«; Act 6,5: »k víře vnově obráceny«; Act 13,43: »znovu na víru obráceny«.

Analiza leksykalno-semantyczna występujących w polskich renesansowych przekładach *Nowego Testamentu* polskich ekwiwalentów obcego kulturowo pojęcia wyrażonego greckim leksemem προσήλυτος (lub łac. »proselytus, advena«) dowodzi, że tłumacze, starając się za pomocą rodzimych środków leksykalnych przybliżyć polskiemu odbiorcy tekstu biblijnego sens tego obcego pojęcia, uwypuklali tylko wybrane semy z jego oryginalnego spektrum znaczeniowego. W ten sposób dokonywali reinterpretacji semantycznej gr. προσήλυτος (lub łac. »proselytus, advena«). Te polskie różniące się między sobą konceptualizacje sensu gr. προσήλυτος można ująć w cztery grupy ukazujące koncepty semantyczne ujawniające się w tekstach analizowanych przekładów nowotestamentowych.

1. Koncept semantyczny: »ten, który [właśnie] nawrócił się na nową wiarę«

Ten koncept semantyczny reprezentują cztery polskie ekwiwalenty: »nowo nawrocony«, »nowo-nawroceniec«,¹⁹ »nowowiernik«,²⁰ »nowowierny«.²¹ Ich repartycję tekstową ukazuje ➤ Tab. 1. Np.:

BibBud1572 (Act 2,11)

»Żydowie też i **nowo nawroceni**, Krytowie i Arabowie słyszą je mówiące naszymi językami wielmożności boże.«

Leop1561 (Act 2,11)

»Żydowie też i **nowonawroceńcy**, i z Kretyi, i z Arabiej, słyszeliśmy je mówiąc naszymi języki wielkie rzeczy Boże.«

Czech1577 (Act 13,43)

»A gdy się rozeszło zgromadzenie, poszło wiele z Żydów i z nabożnych **nowowierników** za Pawłem i Barnabaszem: którzy mówiąc do nich radzili im, aby trwali w łasce Bożej.«

Leop1561 (Mt 23,15)

»Biada wam szkrybowie i faryzeuszowie pokryci: iż obchodzicie morze i ziemię, abyście uczynili jednego **nowowiernego**, a gdy się już nim stanie, czynicie go synem piekielnym, dwa krok więcej niżliście sami.«

Przekład	Mt 23,15	Act 2,11	Act 6,5	Act 13,43
Murz1551/53	nowożydowin	nawrocony ku żydostwu	nowożydowin	nowożydowin
Krak1556	nowoobrzezaniec	nowoobrzezaniec	przychodzień	przychodzień
Leop1561	nowowierny	nowonawroceniec	przychodzień	przychodzień
Brz1563	nowy żydowin	nowo do żydostwa przystawający	nowo nawrocony	nowo do żydostwa przystający
BibBud1572	przystępnik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
NTBud1574	przystępnik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
Czech1577	nowowiernik	nowowiernik	nowowiernik	nowowiernik
NTWuj1593	nowy żydowin	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
BibWuj1599	nowy żydowin	nowo nawrocony	nowożydowin	nowo nawrocony
Rak1606	przychodzień do wiary	nowowienik	przychodzień do wiary	przychodzień do wiary
NTGd1606	nowowiernik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowowiernik
BibGd1632	nowy żyd	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowowiernik

Tab. 1:

Repartycja tekstowa ekwiwalentów »nowo nawrocony«, »nowonawroceniec«, »nowowiernik«

¹⁸ *Bible Kralická*, Kralice 1579-1593 (I: *Knihy Mojžišovy*, Kralice 1579; II: *Jozue až Ester*, Kralice 1580; III: *Job až Píseň Šalomounova*, Kralice 1582; IV: *Proroci*, Kralice 1587; V: *Apokryfy*, Kralice 1588; VI: *Nový zákon*, Kralice 1593); nośnik elektroniczny, e-Biblia, Podkowa Leśna 2006.

¹⁹ SPXVI notuje hasło »nowonawroceniec« z tekstów spoza kanonu źródeł: »[nowonawroceniec] »nowo, świeżo, dopiero co nawrócony; człowiek, który przyjął nową wiarę; neofita.«

²⁰ SPXVI: »nowowiernik »wyznawca nowej wiary, heretyk, kacerz; synonimy cf. nowowierca.« Leksem nowowiernik ma w SPXVI 37 poświadczeń tekstowych.

²¹ SPXVI: »nowowierny »nowo nawrócony; w funkcji rzeczownika.« Leksem ten wystąpił w tekstach kanonu źródeł tylko 1 raz.

Znaczenie ekwiwaleńców »nowo nawrocony«, »nowonawroceniec«, »nowowiernik« i »nowowierny« nie wskazuje na wyznanie, które przyjął konwertyta. Natomiast w spektrum semantycznym nowotestamentowego gr. προσήλυτος mieści się wartość semantyczna »ten, który nawrócił się na judaizm«. Zauważmy, że odnotowane w SPXVI znaczenie leksemu »nowowiernik«, które zostało wypreparowane z polskich tekstów szesnastowiecznych, wskazuje raczej na człowieka, który odstępuje od wiary [chrześcijańskiej, katolickiej] i staje się heretykiem. Jest to zatem leksem wartościujący negatywnie. Natomiast nowotestamentowy gr. προσήλυτος nie ma semantycznego waloru negatywnego. W polskich tekstach nowotestamentowych nie pojawia się synonim »nowowiernika« – »nowowierca »wyznawca nowej wiary, heretyk, kacerz; »nowo nawrócony«, odnotowany 3 razy w tekstach szesnastowiecznych (cf. SPXVI). Rzeczownik »nowowierca« znaczeniem i budową morfologiczną nawiązuje do czeskiego leksemu »novověrec«.

2. Koncept semantyczny: »ten, który przychodzi (skądś) do kogoś, do czegoś // do wspólnoty religijnej; »ten, który przyjmuje [nową] wiarę, [nowe] wyznanie religijne«

Ten koncept semantyczny reprezentują trzy polskie ekwiwalenty: »przychodzień«,²² »przychodzień do wiary«, »przystępnik«.²³ Ich repartycję tekstową ukazuje ➤ Tab. 2. Np.:

Krak1556 (Act 6,5)

»I spodobala sie ta mowa przed wszystka wielkością. I obrali Szczepana, i Prorocha, i Nikanora, i Tymona, i Parmenę, i Mikołaja, **przychodnia** Antiocheńskiego.«

Rak1606 (Mt 23,15)

»Biada wam uczeni w piśmie i Faryzeuszowie obłudnicy, iż obchodzicie morze i ziemię, abyście uczynili jednego **przychodnia do wiary**, a gdy się stanie, czynicie go synem Gehenny dwakroć więcej niż wy jesteście.«

NTBud1574 (Mt 23,15)

»Biada wam, księża i faryzeuszowie, obłudnicy, iż obchodzicie morze i suszę, (chcąc) uczynić jakiego **przystępnika**, a gdy się stanie, czynicie go synem gehenny sowito więcej niżliście wy.«

Tab. 2:
Repartycja tekstowa
ekwiwaleńców
»przychodzień«,
»przychodzień do
wiary«, »przystępnik«

Przekład	Mt 23,15	Act 2,11	Act 6,5	Act 13,43
Murz1551/53	nowożydowin	nawrocony ku żydostwu	nowożydowin	nowożydowin
Krak1556	nowoobrzezaniec	nowoobrzezaniec	przychodzień	przychodzień
Leop1561	nowowierny	nowonawroceniec	przychodzień	przychodzień
Brz1563	nowy żydowin	nowo do żydostwa przystawający	nowo nawrocony	nowo do żydostwa przystający
BibBud1572	przystępnik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
NTBud1574	przystępnik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
Czech1577	nowowiernik	nowowiernik	nowowiernik	nowowiernik
NTWuj1593	nowy żydowin	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
BibWuj1599	nowy żydowin	nowo nawrocony	nowożydowin	nowo nawrocony
Rak1606	przychodzień do wiary	nowowienik	przychodzień do wiary	przychodzień do wiary
NTGd1606	nowowiernik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowowiernik
BibGd1632	nowy żyd	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowowiernik

Ekwiwalenty mieszczące się w zakresie tego konceptu semantycznego, a więc »przychodzień«, »przychodzień do wiary« i »przystępnik«, swoją wartością semantyczną nawiązują do etymologicznego znaczenia gr. προσήλυτος 'przybyć do kogoś, do czegoś'. Właśnie to greckie etymologiczne znaczenie uwypukla św. Hieronim w *Wulgacie*, wprowadzając łaciński leksem *advena*. Jednocześnie, jak poświadczają konteksty szesnastowieczne (cf. SPXVI) te polskie ekwiwalenty

²² SPXVI: »przychodzień »przybysz, zwłaszcza z innego kraju; »nowicjusz; w sensie religijnym: nowo nawrocony.« 138 poświadczeń tekstowych.

²³ SPXVI nie notuje hasła »przystępnik«. SPXVI: »przystępować »zblizać się, zwykle z niewielkiej odległości; »stawać się członkiem jakiejś wspólnoty (religijnej, politycznej, sądowniczej, organizacyjnej)«.«

mogą oznaczać >ten, który przyjął nową wiarę<; >ten, który nawrócił się na nową wiarę<. W ich znaczeniu nie ma jednak semu zawartego w leksemie oryginalnym – >ten, który nawrócił się na nową wiarę, czyli na judaizm<. Dystynkcję semantyczną ekwiwalentów gr. προσήλυτος uwi- docznioną w tekście *Wulgaty* – »proselytus« vs. »advena« – odwzorowują dwa starsze przekłady kręgu katolickiego *Krak1556* (»nowoobrzezaniec« – »przychodzień«) oraz *Leop1561* (»nowowier- ny«, »nowonawroceniec« – »przychodzień«). Leksem »przystępnik« występujący w *BibBud1572* i w *NTBud1574* nie notowany jest w *SPXVI*. Uznać go należy za neologizm Szymona Budnego. Zauważmy, że tłumacz ten, wytrawny filolog klasyczny, w swoich przekładach z greki doko- nuje rozróżnienia leksykalno-semantycznego – leksem »przystępnik« rezerwuje dla kontekstu, w którym mowa o konwertytach przyjmujących za sprawą uczonych w *Piśmie* i faryzeuszcy *Stary Zakon* (*Mt 23,15*), natomiast połączenie »nowo nawrocony« wskazuje na tych, konwer- tytów na judaizm, którzy poddani zostali działaniu Ducha Świętego (*Act 2,11*) lub przyjęli doktrynę św. Pawła (*Act 6,5; Act 13,43*). Jeśli zatem zróżnicowanie polskich ekwiwalentów gr. προσήλυτος w katolickich przekładach z *Wulgaty* ma charakter filologiczno-formalny, to w przekładach Szymona Budnego ma ono charakter semantyczno-doktrynalny.

3. Koncept semantyczny: >ten, który [właśnie] przyjął judaizm, stał się [właśnie] żydem, czyli wyznawcą judaizmu<

Ten koncept semantyczny reprezentuje pięć polskich ekwiwalentów: »nowożydowin«,²⁴ »nowy żydowin«, »nowy żyd«, »nawrocony ku żydostwu«, »nowo do żydostwa przystawający // przy- stający«,²⁵ np.:

Murz1551/53 (*Mt 23,15*)

»Bieda wam, doktorowie i faryzeuszowie obłudni, że krążycie morze i ziemię, abyście jed- nego **nowożydowina** uczynili, a gdyby się zstał czynicie go synem potępienia tyle dwoj jakoście sami.«

BibWuj1599 (*Mt 23,15*)

»Biada wam, doktorowie i faryzeuszowie, obłudnicy, iż obchodzicie morze i suchą, abyście uczynili jednego **nowego Żydowina**; a gdy się stanie, czynicie go synem piekła dwakroć więcej niż was.«

Bi61632 (*Mt 23,15*)

»Biada wam, nauczeni w Piśmie i Faryzeuszowie obłudni! iż obchodzicie morze i ziemię, abyście uczynili jednego **nowego Żyda**; a gdy się stanie, czynicie go synem zatracenia, dwakroć więcej niżeliście sami.«

Murz1551/53 (*Act 2,11*)

»I także też Żydzi i * **nawroćni ku żydostwu** [marg. *proselitowie albo nowo żydowino- wie], Kretczycy i Arabczycy. słyszący że oni mówią języki naszymi wielkie rzeczy.«

Brz1563 (*Act 2,11*)

»Żydowie i **nowo do Żydostwa przystawający**. Kreteńczycy i my Arabczycy; słyszymy je, mówiące języki naszymi zacne rzeczy o Bogu.«

Przekład	<i>Mt 23,15</i>	<i>Act 2,11</i>	<i>Act 6,5</i>	<i>Act 13,43</i>
<i>Murz1551/53</i>	nowożydowin	nawrocony ku żydostwu	nowożydowin	nowożydowin
<i>Krak1556</i>	nowoobrzezaniec	nowoobrzezaniec	przychodzień	przychodzień
<i>Leop1561</i>	nowowierny	nowonawroceniec	przychodzień	przychodzień
<i>Brz1563</i>	nowy żydowin	nowo do żydostwa przystawający	nowo nawrocony	nowo do żydostwa przystawający
<i>BibBud1572</i>	przystępnik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
<i>NTBud1574</i>	przystępnik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
<i>Czech1577</i>	nowowiernik	nowowiernik	nowowiernik	nowowiernik
<i>NTWuj1593</i>	nowy żydowin	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony

Tab. 3:
Reparycja tekstowa ekwiwalentów »nowożydowin«, »nowy żydowin«, »nowy żyd«, »nawrocony ku żydostwu«, »nowo do żydostwa przystawający // przystający«

²⁴ *SPXVI* notuje hasło »nowożydowin« z tekstów spoza kanonu źródeł: »[nowożydowin] >nowo nawrócony na wiarę żydowską.«

²⁵ *SPXVI*: »przystawac >wchodzić w jakieś związki międzyludzkie, przylączyć się do kogoś (zwykle do grona)«; »przystać >wejść w jakieś związki międzyludzkie, przylączyć się do kogoś (zwykle do grona)«.

<i>BibWuj1599</i>	nowy żydowin	nowo nawrocony	nowożydowin	nowo nawrocony
<i>Rak1606</i>	przychodzień do wiary	nowowienik	przychodzień do wiary	przychodzień do wiary
<i>NTGd1606</i>	nowowiernik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowowiernik
<i>BibGd1632</i>	nowy żyd	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowowiernik

Polskie ekwiwalenty mieszczące się w zakresie tego konceptu semantycznego precyzują, że wyznanie, które przyjął konwertyta, to judaizm. Ekwiwalenty: »nowożydowin«, »nowy żydowin«, »nowy żyd«, »nawrocony ku żydostwu« uwypuklają sem »ten, który przyjął judaizm«, »ten, który nawrócił się na judaizm«, »ten, który stał się żydem, wyznawcą judaizmu«. Zgodne jest to z wartością semantyczną nowotestamentowego gr. προσήλυτος. Natomiast, biorąc pod uwagę znaczenie leksemu »przystawać« (*SPXVI*), w znaczeniu połączenia wyrazowego »nowo do żydostwa przystawający // przystający« uwypukla się sem »ten, który zbliża się do wyznawców judaizmu, pragnąc właśnie przyjąć ich wiarę«. Jeśli ta interpretacja semantyczna nie jest anachronizmem, ten polski ekwiwalent gr. προσήλυτος uznać należy za mniej trafny. Zaważmy, że cztery spośród pięciu tych polskich ekwiwalentów to konstrukcje peryfrastyczne. Uniwerbizm »nowożydowin«, powołując się na dane leksykograficzne (cf. *SPXVI*), jawi się jako neologizm zapewne stworzony na potrzeby przekładu nowotestamentowego.

4. Koncept semantyczny: »ten, który poddał się obrzezaniu, przyjmując nową wiarę, nową religię [judaizm]«

Ten koncept semantyczny reprezentowany jest przez jeden ekwiwalent – »nowoobrzezaniec«,²⁶ którego użycie ograniczone jest tylko do *Krak1556* (➤ Tab. 4). Np.:

Krak1556 (Act 2,11)

»Żydowie też i **nowoobrzezańcy** Greci i Arabowie, słyszeliśmy je mówiące naszymi języki wielkie rzeczy boże.«

Tab. 4:
Reparycja tekstowa
ekwiwalentu
»nowoobrzezaniec«

Przekład	Mt 23,15	Act 2,11	Act 6,5	Act 13,43
<i>Murz1551/53</i>	nowożydowin	nawrocony ku żydostwu	nowożydowin	nowożydowin
<i>Krak1556</i>	nowoobrzezaniec	nowoobrzezaniec	przychodzień	przychodzień
<i>Leop1561</i>	nowowierny	nowonawroceniec	przychodzień	przychodzień
<i>Brz1563</i>	nowy żydowin	nowo do żydostwa przystawający	nowo nawrocony	nowo do żydostwa przystający
<i>BibBud1572</i>	przystępnik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
<i>NTBud1574</i>	przystępnik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
<i>Czech1577</i>	nowowiernik	nowowiernik	nowowiernik	nowowiernik
<i>NTWuj1593</i>	nowy żydowin	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
<i>BibWuj1599</i>	nowy żydowin	nowo nawrocony	nowożydowin	nowo nawrocony
<i>Rak1606</i>	przychodzień do wiary	nowowienik	przychodzień do wiary	przychodzień do wiary
<i>NTGd1606</i>	nowowiernik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowowiernik
<i>BibGd1632</i>	nowy żyd	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowowiernik

Od konwertytów na judaizm oczekiwano, że przyjmując *Stary Zakon*, poddadzą się obrzezaniu. Sem »ten, który poddał się obrzezaniu, przyjmując judaizm« mieści się w spektrum semantycznym nowotestamentowego gr. προσήλυτος. Leksem »nowoobrzezaniec« w *SPXVI* ma tylko jedno poświadczenie z *Kroniki wszystkiego świata* Marcina Bielskiego z 1551 roku, gdzie mowa o konwertycie na islam,²⁷ natomiast konteksty w *Krak1556* (*Mt 23,15; Act 2,11*) oczywiście jednoznacznie wskazują, że chodzi w nich o konwertytę na judaizm. *SPXVI* tego znaczenia

²⁶ *SPXVI*: »nowoobrzezaniec »ten, który przyjął mahometanizm i w związku z tym poddał się obrzezaniu jako dorosły«. Leksem ten ma tylko jedno poświadczenie w tekstach z kanonu źródeł *SPXVI*.

²⁷ *BielKron*, f. 258^v (cf. *SPXVI*): »Miał Zoldan ludzi fluzebne w ten czas Mámáluchy/ nowo obrzezańce/ ci fie mężnie z Turki bili.«

hasła »nowoobrzezaniec« jednak nie notuje, ponieważ do kanonu źródeł tego leksykonu teksty przekładów biblijnych weszły tylko w ograniczonym zakresie.

* * *

Polscy renesansowi tłumacze *Nowego Testamentu*, jak wykazała analiza, poszukując polskich odpowiedników gr. προσήλυτος, dokonali reinterpretacji semantycznej tego obcego kulturowo pojęcia. W swoich propozycjach leksykalno-semantycznych starali się wyrazić następujące semy, składające się na spektrum znaczeniowe leksemu tekstu wyjściowego – »ten, który nie będąc Żydem z urodzenia // będąc poganinem, zbliżył się do społeczności wyznawców judaizmu, dokonał konwersji, uznał jedyne Boga Jahwe, przyjął Prawo Mojżeszowe, poddał się obrzezaniu«. Efektem ich poszukiwań są polskie ekwiwalenty zgrupowane w cztery nadrzędne koncepty semantyczne. Najliczniej reprezentowane w analizowanych miejscach biblijnych dwunastu przekładów *Nowego Testamentu* są podstawienia leksykalne reprezentujące koncept semantyczny »ten, który [właśnie] nawrócił się na nową wiarę«. Przywołane one zostały 26 razy w przekładach reprezentujących wszystkie trzy kręgi doktrynalne – katolicki, ewangelicki i antytrynitarski (← Tab. 1). Ekwiwalenty te uwypuklają sem konwersji, nie wskazują natomiast judaizmu jako religii przyjętej przez konwertytę.

Ekwiwalenty reprezentujące koncept semantyczny – »ten, który przychodzi (skądś) do kogoś, do czegoś // do wspólnoty religijnej; »ten, który przyjmuje [nową] wiarę, [nowe] wyznanie religijne« – uwypuklają sem zbliżenia się do wspólnoty religijnej, nie precyzując, że jest nią społeczność wyznawców judaizmu. Pojawiły się one w 9 miejscach biblijnych czterech przekładów *Nowego Testamentu* kręgu katolickiego i kręgu antytrynitarskiego – *Krak1556*, *BibBud1572*, *NTBud1574*, *Rak1606* (← Tab. 2).

Na judaizm jako na religię, której doktrynę (wiarę w jedyne Boga Jahwe, Prawo Mojżeszowe) przyjmuje pogański konwertyta, wskazują ekwiwalenty gr. προσήλυτος reprezentujące koncept semantyczny – »ten, który [właśnie] przyjął judaizm, stał się [właśnie] żydem, czyli wyznawcą judaizmu«. Użyte one zostały w 11 analizowanych miejscach biblijnych 5 przekładów *Nowego Testamentu* kręgu katolickiego (*NTWuj1593*, *BibWuj1599*) oraz kręgu ewangelickiego (*Murz1551/53*, *BibGd1632*) (← Tab. 3).

Ekwiwalenty reprezentujące koncept semantyczny – »ten, który poddał się obrzezaniu, przyjmując nową wiarę, nową religię [judaizm]« (← Tab. 4) – uwypuklają nie tyle sem wskazujący na doktrynę judaizmu, ile sem wskazujący na poddanie się konwertyty rytuałowi inicjacyjnemu, czyli obrzezaniu. Leksem »nowoobrzezaniec« pojawił się w dwu miejscach biblijnych przekładu *Krak1556*.

W sumie na 48 analizowanych miejsc biblijnych polskich renesansowych przekładów *Nowego Testamentu* w 35 miejscach wystąpiły polskie ekwiwalenty gr. προσήλυτος swoim znaczeniem niewskazujące na judaizm jako na religię przyjętą przez konwertytę. Tylko ekwiwalenty odnotowane w pozostałych w 13 miejscach biblijnych eksponują judaizm (środowisko i jego doktrynę lub rytuał obrzezania) jako religię przyjętą przez konwertytę. Ich repartycję w analizowanych tekstach ukazuje ► Tab. 5.

Przekład	Mt 23,15	Act 2,11	Act 6,5	Act 13,43
Murz1551/53	nowożydowin	nawrocony ku żydostwu	nowożydowin	nowożydowin
Krak1556	nowoobrzezaniec	nowoobrzezaniec	przychodzień	przychodzień
Leop1561	nowowierny	nowonawroconiec	przychodzień	przychodzień
Brz1563	nowy żydowin	nowo do żydostwa przystawający	nowo nawrocony	nowo do żydostwa przystający
BibBud1572	przystępnik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
NTBud1574	przystępnik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
Czech1577	nowowiernik	nowowiernik	nowowiernik	nowowiernik
NTWuj1593	nowy żydowin	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowo nawrocony
BibWuj1599	nowy żydowin	nowo nawrocony	nowożydowin	nowo nawrocony
Rak1606	przychodzień do wiary	nowowienik	przychodzień do wiary	przychodzień do wiary
NTGd1606	nowowiernik	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowowiernik
BibGd1632	nowy żyd	nowo nawrocony	nowo nawrocony	nowowiernik

Tab. 5:
Repartycja tekstowa ekwiwalentów neutralnych doktrynalnie (neutralne tło) i ekwiwalentów wskazujących na judaizm (błękitne tło)

Zauważmy, że leksykalno-semantyczna dystynkcja łacińskich ekwiwalentów gr. προσήλυτος, jaką wprowadził do *Wulgaty* św. Hieronim: »proselytus« (*Mt* 23,15; *Act* 2,11) vs. »advena« (*Act* 6,5; *Act* 13,43), znalazła odzwierciedlenie tylko w dwu starszych przekładach kręgu katolickiego, w *Krak1556* (odpowiednio: »nowoobrzezaniec« vs. »przychodzień«) oraz może mniej wyraziście w *Leop1561* (odpowiednio: »nowowierny«, »nowowroceniec« vs. »przychodzień«). Tego rozróżnienia nie odnajdujemy w przekładach Jakuba Wujka, a zwłaszcza w *BibWuj1599*, mimo że tekst tej translacji został zrewidowany pod względem zgodności formalno-semantycznej z *Wulgatą klementyńską* przez jezuicką komisję cenzorską²⁸, o czym możemy przeczytać w *Apparatu sacro*, czyli anonimowym wstępie do *Biblii* Jakuba Wujka z 1599 roku:

»Naprzód co sie dotycze tekstu samego, ten przelożony jest z łacińskiego starego tekstu, który zową *Vulgatam editionem*, [...] który Klemens VIII, Papież dla pożytku wszystkiego Kościoła wydać rozkazał. Tenże tekst tu masz wiernie przelożony i według tej ostatniej korektyj poprawiony. I przetoż Nowy Testament i Psalterz, który już przedtym był po polsku wydany, teraz jeszcze znowu przeźrzany jest i z łacińskim zniesiony, aby sie jako nawłaśniej z łacińską *Wulgatą* zgadzał, [...] masz tu szczerze tekst łaciński jako sam w sobie jest.«²⁹

W przekładach kręgu antytrynitarskiego (*BibBud1572*, *NTBud1574*), kręgu katolickiego (autorski przekład Jakuba Wujka z łacińskiej *Wulgaty* z uwzględnieniem greckiego *Textus Receptus*, czyli *NTWuj1593*) oraz kręgu ewangelickiego (*BibGd1632*) wprowadzono rozróżnienie semantyczno-doktrynalne polskich ekwiwalentów gr. προσήλυτος. Ekwiwalenty »przystępnik«, »nowy żydowin«, »nowy żyd« pojawiają się w kontekście, w którym mowa o konwertytach przyjmujących za sprawą uczonych w *Piśmie* i faryzeuszcy *Stary Zakon* (*Mt* 23,15). Natomiast ekwiwalenty: »nowo nawrocony«, »nowowiernik« wskazują na tych konwertytów na judaizm, którzy poddani zostali działaniu Ducha Świętego (*Act* 2,11) lub przyjęli doktrynę św. Pawła (*Act* 6,5; *Act* 13,43). Zauważmy, że na reparycję ekwiwalentów gr. προσήλυτος w *BibGd1632* nie miała wpływu *Biblia kralicka*, która w wielu innych wypadkach stanowiła dla Daniela Mikołajewskiego wzór translatorski.³⁰

Stanisław Murzynowski (*Murz1551/53*), który tłumaczył *Nowy Testament* z greki, zachował wartość semantyczną tekstu oryginału we wszystkich czterech miejscach biblijnych, wprowadzając ekwiwalenty wskazujące na judaizm, jako na religię przyjętą przez konwertytę (»nowo-żydowin«, »nawrocony ku żydostwu«). Natomiast Marcin Czechowicz (*Czech1577*) zachował odpowiedniość leksykalną względem greckiego oryginału, przywołując we wszystkich czterech miejscach biblijnych jako polski ekwiwalent gr. προσήλυτος leksem »nowowiernik«. Takie ujednoczenie leksykalne ekwiwalentów gr. προσήλυτος możemy zaobserwować między innymi w *Biblii* Marcina Lutera (1535).³¹ Pojawiające się we wszystkich czterech analizowanych miejscach biblijnych niemieckie podstawienie leksykalne »Judengenosse« jednak nie oddziało na polskich tłumaczy ani pod względem semantycznym, ani strukturalnym.

Efekty reinterpretacji semantycznej obcego kulturowo pojęcia biblijnego wyrażonego w greckim tekście *Nowego Testamentu* leksemem προσήλυτος, jakie zaobserwowaliśmy w polskich przekładach renesansowych, pozwalają stwierdzić, że poza dwoma starszymi katolickimi translacjami (*Krak1556*, *Leop1561*) polscy tłumacze bez względu na reprezentowaną przez nich

²⁸ FRICK, David Alan: *Polska philologia sacra w czasach reformacji i kontrreformacji. Kilka kart z historii sporów wyznaniowych (1551-1632)*, transl. Krystyna SZYMAŃSKA, Warszawa 2018, s. 224.

²⁹ Cyt. za: KOSSOWSKA, Maria: *Biblia w języku polskim*, I, Poznań 1968, s. 353.

³⁰ SZERUDA, Jan: *Geneza i charakter Biblii gdańskiej*, Warszawa 1932, s. 28-29; WOJAK, Tadeusz: *Studium o Biblii gdańskiej*, in: *Z Problemów Reformacji* 5 (1985), s. 25; KWILECKA, *Studia nad staropolskimi przekładami Biblii* (← ref. 1), s. 347; LISOWSKI, *Sola Scriptura* (← ref. 2), s. 351-387; LISOWSKI, Tomasz: *Wybrane leksemmy wskazujące na relację filiacyjną między Nowym Testamentem Biblii gdańskiej (1632) a Nowym Testamentem Biblii kralickiej (1593) na tle średniej leksykalnej polszczyzny szesnastowiecznej*, in: OLCHOWA, Gabriela – BALOWSKI, Mieczysław (eds.): *Języki słowiańskie w procesie przemian*, Banská Bystrica 2015, s. 95-106; LISOWSKI, Tomasz: *Bohemizm semantyczny mięsny (2 Cor 3:3, gr. σάρκιως) wobec problemu leksykalnej relacji między Biblią gdańską (1632) a Biblią kralicką (1593)*, in: *Clavibus unitis* 9/2 (2020), s. 73-82, https://www.acecs.cz/media/cu_2020_09_02_lisowski.pdf; LISOWSKI, Tomasz: *Leksemmy pokuta i pokutować w Nowym Testamencie Biblii gdańskiej (1632) jako przejaw oddziaływania wzorca czeskiej Biblii kralickiej (1579-1593) (na tle polskiej renesansowej tradycji przekładowej)*, in: ŚLIWIŃSKI, Władysław – OLCHOWA, Gabriela – RAČÁKOVÁ, Anita (eds.): *Styl jako kategoria badawcza języków, tekstów i kultur słowiańskich*, II, Banská Bystrica 2021, s. 92-105.

³¹ *Biblia das ist die Gantze Heilige Schrifft*, transl. Martin LUTHER, nośnik elektroniczny, e-Biblia, Podkowa Leśna 2006.

postawę doktrynalną w swoich poszukiwaniach możliwie najbardziej adekwatnych semantycznie polskich ekwiwalentów nie kierowali się leksykalno-semantyczną dystynkcją podstawień gr. προσήλυτος, którą zaproponował św. Hieronim w *Wulgacie*. Uwaga ta odnosi się także do jezuickiego przekładu kanonicznego *Biblii*, czyli do *Wuj*1599. Zaproponowane przez renesansowych tłumaczy polskie ekwiwalenty gr. προσήλυτος: »nowonawroceniec«, »nowowierny«, »nowożydowin«, »nowoobrzezaniec« to leksemy wyjątkowe na tle polszczyzny XVI wieku – wyróżniają się jednostkowymi poświadczeniami w tekstach szesnastowiecznych uwzględnionych przy redagowaniu *SPXVI*, w większości nienależącymi do kanonu źródeł tego słownika. Natomiast leksemu »przystępnik« *SPXVI* nie notuje.